

JUSTIFICACIO

Un dels aspectes que mostra la penúria en el desenrotllament de la Geografia a casa nostra és l'escassa quantitat de treballs teòrics sobre aquesta ciència, sobre la seva evolució entre nosaltres i sobre el seu esdevenidor.

Ni tan sols les poques figures que el país ha tingut dedicades a aquest camp no han estat, ni de bon tros, suficientment estudiades.

En uns moments com els actuals, plens de trencaments i revisions radicals, tant de continguts i mètodes com d'objectius, amb l'indubtable interès que tot això comporta però també amb el natural desconcert i insatisfacció que se'n desprenen, sembla clar que aprofundir críticament en l'obra dels qui han treballat per la geografia, estudiar la seva evolució, les seves polèmiques, les seves contradiccions i els seus objectius, ha d'il·luminar el panorama actual, ampliant-ne la visió de conjunt i possibilitant millors perspectives.

Entre diverses figures d'indubtable atractiu, la d'en Jaume Vicens i Vives ens interessà especialment per diferents raons. Vicens ha estat, abans de res, un gran historiador que ha representat una fita important, no tan sols pels seus estudis i replantejaments sobre el medievalisme català i hispànic, sinó també per la seva actitud davant la Història i el seu rigor metodològic, en uns moments claus de l'evolució recent de la nostra universitat i de la nostra cultura.

Però, precisament per aquest motiu, la seva tasca pedagògica i geogràfica —sens dubte secundària en relació amb la històrica—, ha caigut fora del principal camp d'interès dels qui s'han preocupat per l'autor.

Malgrat això, és evident l'atenció que Vicens dedicà a la Geografia i el paper destacat que li atorgà en relació, sobretot, a una Història científica i comprenedora. Les seves aportacions en aquest terreny prenen encara un major relleu si considerem la notable dedicació al camp més concret de Geopolítica i situem la seva obra geogràfica dins el marc de la didàctica, on trobem una considerable labor portada a terme especialment a través del camp editorial.

En un desitjat i necessari estudi sobre l'ensenyament de la Geografia a la nostra terra (la seva evolució i els programes dels diferents plans d'estudi, el material didàctic i les obres de text que s'han succeït i, sobretot, els homes que hi han treballat) hi haurà d'haver, ben segur, un lloc important per a la tasca didàctica i editorial del professor J. Vicens.

A tot això vol contribuir aquest modest estudi, amb plena consciència que queden aspectes per aprofundir i tractar. Tal seria el cas de l'anàlisi crítica i detallada de cadascun dels aspectes examinats en els seus manuals de Geopolítica o bé la investigació del protagonisme efec-

La Geografia vista per un historiador:

J A U M E
V I C E N S
i V I V E S

per
Dolors Batallé i Tremoleda
i
Josep M.ª Rabella i Vives

Jaume Vicens i Vives, historiador i autor de manuals i obres didàctiques de Geografia.

tiu que té la Geografia en el conjunt de la seva obra històrica.

De qualsevol manera, el tema del concepte de la Geografia i el de les relacions de la Geografia amb la Història representen preocupacions ben actuals i, si bé és cert que prenen a cada moment formes diferents, l'aportació d'en Vicens creiem que té un interès prou justificat, avui encara (1).

L'APORTACIO GEOGRAFICA

La tasca didàctica

Podem afirmar sense por d'errar que la principal aportació de J. Vicens i Vives al camp de la Geografia ha estat a través de la seva obra didàctica. Ja abans de la guerra civil, durant

(1) L'elaboració d'aquest treball ha estat possible gràcies a diverses col·laboracions i informacions. El nostre especial agraïment a la Sra. Roser Rahola d'Espona, vídua de Vicens i al seu fill Albert. També el nostre reconeixement a l'atenció prestada pel Doctor Jordi Rubió i Lois i pel Sr. Josep Brun Margalef, així com a les editorials Teide i Vicens-Vives.

el curs 32-33 havia impartit una matèria de Geografia a l'Institut Escola de Barcelona —centre dependent de la Generalitat i que tingué un paper destacat en la formació del professorat— i havia realitzat algun treball destinat al públic juvenil, com aquella **Història. Primeres lectures**, obra escrita conjuntament amb Enric Bagué per a l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, en el pròleg de la qual ja recomana la utilització dels atlas històrics.

Però és principalment a partir de l'any 1942, amb la fundació de l'Editorial Teide, quan Vicens s'aboca de ple a la tasca didàctica. En uns moments difícils de postguerra, però amb il·lusió i un gran equip de col·laboradors —entre els primers hi figuren Enric Bagué, Antoni Pla, Salvador Llobet i Santiago Sobrequés— s'inicia una considerable labor editorial especialitzada en llibres de text de Geografia i Història, juntament amb l'edició de nombrosos mapes muts, que suposaran una vertadera innovació per a l'aprenentatge dels escolars, i els primers atlas històrics.

L'editorial Teide representa en aquests moments una autèntica revolució en la concepció i, fins i tot en la presentació dels manuals.

L'esperit pedagògic que animà l'empresa queda reflectit en multitud d'aspectes —contingut i forma— que semblen voler retrobar els millors moments de plenitud i maduresa de l'ensenyament d'abans de la guerra. Presentació sobria i agradable, contingut científic i planer —contrari a la «creença que la Geografia i la Història no són més que llarguíssimes i avorridíssimes llistes de noms i accidents geogràfics i de reis i batalles que han de ser recitades de memòria» (2)—, sensibilitat en l'ús dels recursos tipogràfics junt amb una òptima utilització de gràfics i mapes donen una dignitat al llibre de text, difícilment comparable amb la tònica general del moment (3).

Ben aviat l'equip de col·laboradors s'amplia amb altres com Joaquín Bosque, Lluís Pericot, Alberto del Castillo, Antonio Palomeque, Jesús García Tolsà, etc.

L'any 1948, amb el nom d'«Instituto Cartogràfico Latino», Teide inicia una nova etapa amb l'edició dels primers atlas geogràfics amb la col·laboració entre d'altres del cartògraf Josep Brun i Margalef.

A partir d'aquí, la labor de Teide s'afiança més i més i estén la seva dedicació a altres

(2) Pròleg a la segona edició de **Nociones de Geografía e Historia**, 1957, pp. 3-4.

(3) S'atorgaren alguns premis a l'Editorial, com el primer de la Selecció de Llibres Escolars en el «II Concurs del Llibre millor imprès de l'any» de la XVI Fira de Mostres de Barcelona.

campes com són la llengua, la literatura, les ciències i les matemàtiques, sense abandonar mai, però, la preocupació central per la Geografia, la Història i la Cartografia.

La cartografia com a auxiliar imprescindible

Tothom que ha conegut en Vicens, que ha treballat amb ell o ha estat alumne seu, parla de la seva plasticitat, de l'ús inevitable que fa del dibuix, de l'esquema i dels treballs manuals. És l'home que sent la didàctica i aprofita els seus múltiples recursos.

Es per aquest motiu que descobreix la importància fonamental que té la Cartografia a l'ensenyament i promociona la utilització de mapes per a exercicis:

«Un bon cicle de Geografia i Història no pot desenrotllar-se sense fer ús d'un material excel·lent en Mapes Muts» (4).

Aquesta mateixa preocupació queda també reflectida en l'abundància de mapes i esquemes que acompanyen totes les seves obres de text.

Tanmateix, no deixa mai de recomanar els atlas en tot estudi de Geografia i Història i no dubta, fins i tot, a qualificar la Cartografia com a element primordial de la Geografia:

«Existeixen moltes definicions de Geografia. Una síntesi de totes elles ens podria dir que és la ciència de la Terra i de la seva vida. Es, especialment, la descripció raonada del sòl, del mar, de l'aire, de les plantes, dels animals i de les societats que la poblen.

No es pot aprofundir en l'estudi de la Geografia sense complementar-ho amb el d'altres ciències: Astronomia, Geologia, Cartografia, Sociologia, Economia, Demografia, Urbanisme. De totes elles, la Cartografia és l'element bàsic. Recolzent-se en una bona labor cartogràfica, es pot arribar a un coneixement profund de tots els aspectes d'un continent, un país o una regió» (5).

Al mateix temps, la Geopolítica de Vicens i Vives és, per damunt de tot, un conjunt de mapes dinàmics amb una gran proliferació de signes especials, per més que acompanyats de comentaris explicatius:

«La Geopolítica aconsegueix la seva missió a través del mapa i del gràfic, i aquest fet (...) confirma el caràcter geogràfic de la nova síntesi. Però la representació cartogràfica no és un element secundari

(4) Del catàleg núm. 2 d'«Edicions Teide», 1944, p. 4.

(5) Pòrtic de l'Atlas Iberoamericano de Geografía Mundial, p.s.n.

NORTE

La col·laboració Vicens-Sobrequés es repetí sovint a l'hora de confeccionar llibres de text de Geografia i Història. «Norte» fou editat el 1954 per Teide.

de la Geopolítica, sinó completament i inseparable integrat amb la seva teoria. Tot fenomen geopolític que no tingui una traducció directa sobre el gràfic, o escapa a les lleis d'aquesta ciència i per tant és un element pertorbador d'ella, o perd quasi tot el seu valor en consideració i en transcendència efectives» (6).

En definitiva, la cartografia podria, per tot això, ser considerada com a element clau per entendre la unitat de l'obra del nostre autor. Història, Geografia i Geopolítica queden així lligades per aquesta necessitat de graficar, situar i relacionar en l'espai qualsevol fet estudiat.

LA CONCEPCIO DE LA GEOGRAFIA

Geografia i Història

Si bé és cert el canvi sofert per Vicens a partir de la seva assistència al IX Congrés Internacional de Ciències Històriques celebrat a París l'any 1950, també ho és que ja abans havia demostrat un gran interès per plantejar una

(6) España. Geopolítica del Estado y del Imperio, p. 23.

Història científica, on es donés una explicació satisfactòria als fets i a les causes que els provocaren, oposadament a la pretensió de la línia historicista conformada amb la simple exposició narració. Això permet entendre fàcilment l'interès que Vicens professà per la Geografia, no tan sols per situar i confrontar els diferents esdeveniments que estudiava, sinó també per valorar adequadament la importància i significació dels fets geogràfics i la seva influència en els esdeveniments històrics:

«Que aquest contacte entre la Geografia i la Història té un interès primordial no es desprén de la simple localització d'uns esdeveniments en la superfície del Planeta —com era el màxim ideal de l'antiga Geografia Política—, sinó, substancialment, de l'efectiva presa de posició del sòl per la humanitat. Tal vegada sigui aquest procés, per la vulgaritat, anonimat i durada que el presideix, el menys espectacular de la narració històrica. Però és precisament en la conversió en ecumene de l'Anekúmenos on resideixen moltes de les forces seculares que regeixen el ser històric dels pobles, i que encara avui constitueixen un secret, indesxifrabable, d'incomprensibles defalliments i desorientadors viratges polítics o culturals.

Tot això invita a reflexionar. I així, en el transcurs de les èpoques, molts han estat els pensadors que, encara que sense propòsit concret, han tractat de relacionar, valoritzant-los, els fets històrics i els factors geogràfics.

En cada tombant cultural descobrim deduccions de caràcter geohistòric, les quals, cristallitzant en l'especialització científica de l'últim mig segle, han donat lloc a l'aparició de la Geopolítica i la Geohistòria» (7).

La preocupació per renovar els mètodes de treball de la historiografia tradicional, que el portà a integrar els factors econòmics, polítics, culturals i espirituals, de la interacció dels quals esperava que sorgís una ciència històrica autènticament humana, deriva sobretot, precisament, de la influència de l'iniciador de l'escola dels «Annales», Lucien Febvre. El mateix Vicens ho manifesta explícitament en referir-se a l'obra *La Terre et l'évolution de l'humanité*, on a més a més de formular una forta crítica al determinisme, Febvre exposa l'estreta relació existent entre la Història i la Geografia:

«La lectura del llibre em va impressionar. A través del dens i desbordant pensament de l'autor vaig trobar el meu camí. Tal vegada la meua inclinació a la

Geopolítica i a la Geohistòria, la meua inveterada tendència a confabular home i espai, a cercar la realitat de la vida històrica a la cartografia, provingui d'aquella fructuosa lectura» (8).

La preocupació per la Geopolítica

La necessitat de l'auxili de la Geografia es concreta més i es fa més viva encara en estudiar la creació i el desenvolupament dels estats al llarg del temps. Es fa necessari l'«estudi de la intervenció dels factors geogràfics, en l'acceptació més àmplia de la paraula, en els esdeveniments polítics de la vida dels pobles i dels estats» (9).

Interessa així investigar quina és la influència del medi i de cadascun dels factors que el componen. Es a dir, el paper del relleu, del clima, del mar, del continent. Com intervenen els passos i els ports de muntanya, la presència de valls i rius, el litoral i les illes, el bosc i l'estepa. Cal replantejar de nou, amb rigor científic vells conceptes com el de «frontera natural» i el de «tendència geohistòrica». Cal, en fi, estudiar l'influx de la localització de la riquesa mineral i, en general, econòmica i el domini de les comunicacions.

Tot això és precisament l'objecte de la Geopolítica segons Ricard Henning quan proposa (1934) «com a tema d'aquesta ciència la investigació de les nombroses influències geogràfiques que actuen en el procés polític dels estats i dels pobles que els habiten, i tanmateix el descobriment de les lleis que les regulen» (10).

Aquestes preocupacions de la Geopolítica acaparen l'atenció de Vicens per diversos motius. En primer lloc per la talla intel·lectual d'home amatent als esdeveniments i interessat sempre per la seva profunda interpretació. En segon lloc, aquestes preocupacions queden reforçades per la gravetat i transcendència que van prenent els conflictes polítics en aquells llargs anys de guerra i postguerra. Tal com indica el mateix autor:

«...l'èxit de la nova disciplina (la Geopolítica) ha estat imprevist per extraordinari. Però aquest fet no pot sorprendre; és el mateix to del segle XX el que inspira les fórmules bàsiques de la Geolítica, i en un moment de crisi dels destins del món és lògic que la Humanitat provi de recapacitar els seus fets ante-

(7) *Tratado General de Geopolítica*. Pp. 26-27.

(8) Citat per J. M. Lacarra de Miguel, al pròleg de l'*Obra Dispersa*, vol. 2. P. V.

(9) Definició de la Geopolítica segons Rodolf Kjellén, citada per Vicens a *España, Geopolítica...* p. 7.

(10) Citat per Vicens a *España, Geopolítica...* p. 7.

Vicens no deixà de recomanar els atlas en tot estudi de Geografia. La il·lustració en reproduïx un que era adreçat als alumnes de primer ensenyament i que fou editat per la casa Vicens-Vives el 1961.

riors i exposar-los en forma orgànica i sistemàtica per intentar destriar de la seva mateixa complexitat geogràfica i històrica, el fil directriu d'una evolució que semblava desviada o a punt d'interrompre's» (11).

Finalment, el coneixement de l'idioma alemany permeté a l'autor d'establir contactes amb els corrents geopolítics més importants i formular algunes crítiques, a voltes severes.

Els conceptes de Geografia

La mateixa lògica de què Vicens fa ús per explicar la Història, l'aplica també a la Geografia. Així resulta que «La Geografia és la ciència que **descriu i explica els fenòmens naturals** que es donen a l'actualitat a la superfície de la Terra. Es de gran interès destacar que no sols descriu aquests fets, sinó que tracta també de buscar les causes que els han motivats» (12).

Per tal d'investigar aquestes causes i explicar aquests fenòmens, la Geografia ha de fer la síntesi dels diferents factors, que dona com a resultat el Paisatge.

«En iniciar-se l'actual centúria la ciència geogràfica experimentà la necessitat de coordinar els seus diversos aspectes en una síntesi general, que la reintegrés harmònicament...

Era necessari restablir la puresa del pensament geogràfic, i sobretot salvaguardar la unitat del seu conjunt. Aquesta tendència a la reintegració i a la depuració de la ciència geogràfica ha trobat en el camp de l'exposició dels fenòmens físics, biològics i humans un brillant exponent en allò que s'anomena Paisatge Geogràfic. El paisatge, com a síntesi i interpretació d'aquells fenòmens...» (13).

La forma com es realitza aquesta síntesi i interpretació queda ben definida d'aquesta manera:

«El mètode geogràfic per excel·lència es denomina mètode de geografia regional (o comarcal). Consisteix a estudiar a fons tots els fets geogràfics que es donen en un sector reduït de la Terra i **relacionar-los entre si**. Primer s'analitzen els factors constitutius del sòl; després les seves característiques climàtiques, hidrològiques i vegetals; en fi, s'examina l'ocupació del sòl per l'home, el seu aprofitament econòmic i els tipus d'agrupaments humans que en resulten. A base de tals estudis es pot aconseguir una vi-

(11) España, Geopolítica... p. 6.

(12) VICENS-SOBREQUES: Tajo. Geografía de España, p. 5. Aquesta o semblants definicions es troben a quasi totes les obres didàctiques de geografia de l'autor.

(13) España. Geopolítica..., p. 5.

"Ebro" és un llibre destinat a l'ensenyament laboral. L'edità Teide el 1952.

sió més exacta de la Geografia nacional i universal» (14).

Sembla clara la importància que Vicens concedeix als factors socials en aquesta síntesi geogràfica, motiu pel qual ha considerat sempre la Geopolítica com una branca de la Geografia:

«Els subjectes de la Geografia humana són dos: l'home i el sòl. Anàlogament, els de la Geopolítica són el poble i l'espai geogràfic» (15).

«...de la mateixa manera que la Geografia humana feia jugar l'element home en el paisatge natural, la Geopolítica marcava la petxada de les societats en l'espai geogràfic» (16).

Es per això que recrimina als geògrafs que han oblidat el factor humà:

«Obsessionats, primer, per càlculs matemàtics o per prolixes descripcions d'accidents naturals i, després, per afany d'e-

laborar una síntesi efectiva dels fets físics i biològics terrestres, han anat descurant en el transcurs dels seus estudis un factor geogràfic del més gran interès: l'home organitzat en societat. Tan sols des de mitjans de la passada centúria comprovem un canvi de criteri. Mentrestant la labor d'enjudiciar aquelles relacions, exigida pel candent problema de la potencialitat dels Estats i llurs possibles orígens en el medi ambient, recaigué en historiadors, filòsofs i tractadistes polítics. I així, amb escasses excepcions, la de Ratzel com a més culminant, trobem els grans noms de la futura Geografia dels Estats o de la Cultura en un historiador, com Herodot; un teoritzador polític com Montesquieu; un filòsof, com Herder; un marí com Mahan i un parlamentari com Kjellen» (17).

Determinisme, possibilisme i relacionisme

«Admesa la influència efectiva dels fenòmens del món físico-geogràfic sobre tots els aspectes de l'evolució de les societats organitzades» (18), sembla vàlid —en una concepció no dialèctica— poder deduir les lleis generals que regeixen la influència d'aquests fenòmens a partir de l'estudi de tals societats, de la seva «realitat» (realitat que en Geografia s'identifica sovint amb paisatge).

Es tractaria de «posar en relleu certs fets, elegits entre molts d'altres que podrien adduir-se, que obliguen a examinar a fons les causes de les possibles influències recíproques entre el sòl i els homes que el poblen» (19).

Però en aquest punt del discurs, cal fer una parada i amb una anàlisi atenta d'aquest plantejament, posar de manifest com s'ha introduït aquí de sobte la fantasma del determinisme, i a partir d'ara la polèmica entorn seu adquireix un to radical, on no es tracta de discutir quantitativament els marges de llibertat que cadascú admeti segons el seu grau d'intransigència, sinó que cal veure la conclusió que en resulta de tal actitud.

Dins aquest plantejament el «possibilisme» no és sinó una il·lusió. En certa manera dir que «existeix per a tota societat organitzada un camp de possibilitats, nascut de la concurrència geogràfica, de la tradició històrica i de la necessitat present» (20), equival a negar, de forma absoluta i determinant, l'excés fora del camp (la so-

(14) VICENS-SOBREQUES: Norte, p. 4, (les negretes són nostres).

(15) España. Geopolítica..., p. 12.

(16) España. Geopolítica..., p. 8.

(17) Tratado General de Geopolítica, p. 28.

(18) España. Geopolítica..., p. 10.

(19) Tratado General de Geopolítica, p. 11.

(20) España. Geopolítica..., p. 11.

lució per evitar el determinisme, òbviament, no rau en una major generositat en fixar els límits) oblidant que la forma i dimensions d'aquest camp varien a cada infinitesimal de temps. O dit d'una altra manera, parlar de l'existència d'un feix **concret** de possibilitats implica conceptualitzar i aïllar una instància del decurs de la Història i considerar-la per si mateixa.

Es a dir, o bé hi ha un determinisme imposit per la concurrència de tots els factors —per més que dolgui— o bé no es poden formular lleis generals. Aquesta segona postura és la que adopten en general tots els possibilistes. El mateix Vidal de la Blache dóna una lliçó a la «vanitat dels deterministes», però ell no ofereix més alternativa que la de renunciar humilment a cercar lleis i generalitzacions (21).

Però l'esperit inquiet de Vicens i la seva actitud investigadora no es conformen a descriure i narrar i sedueixen l'autor —conscient dels perills, amb modestia i provisionalitat— a cercar explicacions i «lleis» generals. La voluntat del nostre home és clarament antideterminista i així ho mostra en diverses ocasions: «...la Geopolítica és la ciència contrària al fatalisme i al determinisme...» (22).

«Estem fermament convençuts, i la Geografia humana i la mateixa Geopolítica ens en brinden nombrosos exemples, que si la Natura i la Història marquen determinats horitzons a l'home i a la societat, tant l'un com l'altra obren segons normes molt superiors a l'exigència determinista, sovint oposades i moltes vegades triomfants de la mateixa» (23).

«Allunyat de qualsevol determinisme racial o geogràfic, l'home no ha de considerar les seves relacions amb la terra que habita com una mística de l'espai vital, sinó com una experiència empírica, on no cap desconèixer ni les influències del sòl ni les accions de la sang» (24)

«El primer pas a donar si es vol establir la Geopolítica sobre bases sòlides i permanents és substituir la tendència - possibilitat al determinisme. En termes més precisos, aquesta última concepció ha de ser substituïda per la del «relacionisme», és a dir per la consideració de la Geopolítica com a ciència de les relacions del medi geogràfic i de la vida històrica amb les formacions estatals» (25).

Però de fet, i malgrat el seu to moderat i el seu «relacionisme» (que no és el possibilisme resignat a la renúncia) el porta inevitablement cap a postures que, en el fons, poden ser considerades deterministes.

Amb tot, l'aportació de Vicens és notable i deriva de la seva obstinada voluntat de recerca d'investigació teòrica, al costat d'un sincer desig antideterminista.

La falta d'uns plantejaments explícitament dialèctics i clars el porta sovint a unes contradiccions entre les conseqüències d'unes lleis que s'esforça a trobar i la defensa de les «possibilitats» de la humanitat.

La contradicció es fa tan clara, que permet sospitar que l'autor, malgrat els forts condicionants històrics del moment i del país, aconsegueix detectar-la (la insistència a mostrar-se antideterminista n'és un símptoma) i possiblement intueix la solució a través dels camins de la dialèctica: «... les relacions entre l'home i el sòl, tal com ens són presentades per la Geografia humana, són fenòmens d'interferència mútua, d'acció i reacció...» (26).

La dialèctica, com defineix Bermudo Avila «apunta al moviment, parteix del principi del moviment com a mode de ser de la realitat» i «apunta a les relacions entre les coses, no a les coses com a realitats individuals, acabades, absolutes» (27).

«Moviment i relacions» en la dialèctica. «Vida i síntesi» en la concepció del nostre autor:

«La Geopolítica és sempre vida i moviment, canvi i transformació; l'actualitat geopolítica només interessa en funció de les forces que van actuar ahir o com a plataforma dels successos que esdevindran demà. Heus aquí expressada amb dues paraules l'essència íntima de la Geopolítica: síntesi i vida» (28).

De tota manera serà prudent concloure que, com indica Giralt, «és una pura acronia conjecturar sobre si Vicens hagués restat anclat en aquesta tendència o hagués evolucionat cap a plantejaments dialèctics i mètodes marxistes» (29).

(21) Vegi's CLAVAL, P.: **Evolució de la Geografia Humana**. Barcelona, Oikos-tau, 1974, p. 72.

(22) **España. Geopolítica...**, p. 11.

(23) **Tratado General de Geopolítica**, p. 75.

(24) **Tratado General de Geopolítica**, p. 75.

(25) **España. Geopolítica...**, p. 12.

(26) **España. Geopolítica...**, p. 12.

(27) BERMUDO AVILA, J. M.: **Filosofia marxista**. Barcelona, Madrágora, 1977, pp. 41, 43 i 44.

(28) **España. Geopolítica...**, p. 9.

(29) GIRALT i RAVENTOS, E., pròleg de l'obra de Vicens i Vives, **Aproximación a la Historia de España**. Madrid, Alianza-Salvat, 1970. Col. RTV., p. 16.

